

DÁSTÚRDIŇ SAZÍ: ÓZBEKSTAN XALÍQ MUZÍKASÍŇDA TARLÍ SAZ ÁSBAPLARÍ

*Ózbekstan mámleketlik konservatoriyası Nókis filialı “Xalıq sazları”(girjek qobız bas) qánigeligi 4-kurs studenti **Kilichbaeva Parmana***

Annotaciya: *Usı maqalada ózbek xalıq orkestri quramındaǵı tartqıshlı saz ásbaplarınıń ornı hám áhmiyeti haqqında sóz etiledi. Girjek sıyaqlı dástúriy saz ásbaplarına, olardıń tariyxıy rawajlanıwına, dúzilis ózgesheliklerine hám atqarıw tájiriyesine ayırıqsha dıqqat awdarılǵan.*

Gilt sózler: *Ózbekstan xalıq orkestri, tartqıshlı sazları, girjek, xalıq muzıkası, dástúriy mádeniyat, muzikalıq miyras, etnomuzıkatanıw, orkestrlik atqarıwshılıq.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается роль и значение струнных инструментов в составе узбекского народного оркестра. Особое внимание уделяется традиционным музыкальным инструментам, таким как гирджек, их историческому развитию, конструктивным особенностям и исполнительской практике.*

Ключевые слова: *Народный оркестр Узбекистана, струнные инструменты, гирджек, народная музыка, традиционная культура, музыкальное наследие, этномузыковедение, оркестровое исполнительство.*

Abstract: *This article explores the role and significance of string instruments in the Uzbek folk orchestra. Special attention is given to traditional musical instruments such as the ghijjak, focusing on their historical development, structural characteristics, and performance practice.*

Keywords: *Uzbek folk orchestra, string instruments, ghijjak, folk music, traditional culture, musical heritage, ethnomusicology, orchestral performance.*

Ózbek xalıq orkestri tek áyyemgi muzıka dástúrleriniń saqlawshısı ǵana emes, al sonıń menen birge ózgeshe ses dúnyası bolıp, onda tarlı tartqıshlı saz ásbapları ayırıqsha orın tutadı. Olardıń júrekke jetip barıwı xalıq muzıkasına ayırıqsha tereńlik

hám sezimtalıq berip, sezim hám kórkem obrazlardıń eń názik reńlerin jetkizip beredi. Girjek sıyaqlı saz ásbapları ásirler dawamında ózbek muzıka mádeniyatında áhmiyetli orın iyelep, kamerlik te, orkestrlik ta atqarıwdıń ajıralmas bólegi bolıp kelgen. Házirgi ózbek xalıq orkestrinde bul ásbaplar tek ǵana ózleriniń dástúriy rolın saqlap qalıp qoymastan, al jańa reńler menen bayıtılıp, rawajlanıwın dawam etpekte.

ÓZSO (Ózbek xalıq sazları orkestri) túrles saz-ásbaplardan dúzilgen 5 topardan ibarat bolıp, partiturada olar tómendegi izbe-izlikte joqarıdan tómenge qaray jaylasadı:

1. Úlep shertiletuǵın saz ásbapları toparı;
2. Tarlı-urma saz ásbapları (changlar) toparı;
3. Tarlı-plektorlı saz ásbapları toparı;
4. Urıp shertiletuǵın saz ásbaplar toparı;
5. Tarlı-tartqıshlı saz ásbapları toparı.

Úlep shertiletuǵın saz ásbapları toparına kishi nay (pikkolo), nay (úlken), sırnay hám qosnay kiredi.

Tarlı urmalı saz ásbabı toparına chang kiredi.

Tarlı-plektorlı toparına rubab prima, qashqar rubabı, awǵan rubabı, tanbur, qanun, kontrabas, dutar, dutar bas ásbapları kiredi.

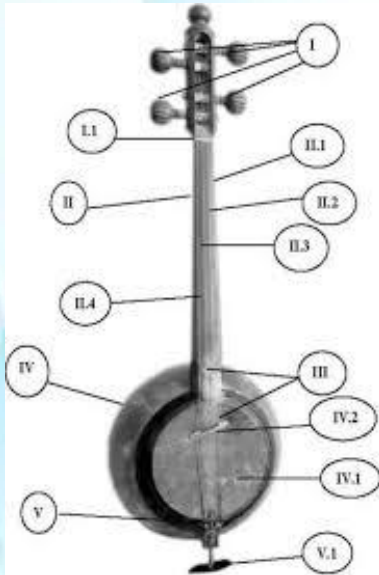
Urma saz ásbapları toparına doyra, naǵara, buben, úshmúyeshlik, litavra, ksilofon, qayraqtas, tarelka kiredi.

Tarlı-tartqıshlı toparǵa girjek (I-II), girjek alt, girjek qobız bas, girjek qobız kontrabaslar kiredi.

Ózbek xalıq saz-ásbaplar orkestriniń tiykargı toparlarınan biri tarlı-tartqıshlı saz ásbapları toparı. Bul toparǵa girjek I, II, girjek alt, girjek-qobız bas hám girjek-qobız kontrabaslar kiredi. Tartlı-tartqıshlı saz ásbapları toparındaǵı barlıq ásbaplardıń saız, shertiliw usılları, jańlawı simfoniyalıq orkestriniń tartqıshlı kvintetine tolıq sáykes keledi. Orkestrde tarlı-tartqıshlı saz ásbapları toparı tiykargı, jetekshi topar esaplanadı. Tartlı-tartqıshlı ásbaplarda hár túrli tonallıqtaǵı shıǵarmalardı shertiw qolaylı, barlıq dinamikanı kórsete aladı, unison, oktava, kóp dawıslı, hár qıylı passaj,

virtuoz bólimlerdi shertiw imkaniyatına iye. Bul topardağı hár bir ásbap haqqında aytıp ótsek.

Girjek. Girjek orkestrde basqa ásbaplarǵa qaraǵanda kóbirek sololardı atqaradı hám ózgeshe dawısqa iye dep esaplanadı. Girjek I hám girjek II unison yamasa girjek alt unison tıǵız shireli dawıs payda etedi.

I. Joqarǵı bólimde (bas bólim) tórt sımdı uslap turiw hám sazlaw ushın qulaqlar jaylasadı.

I.1. Onnan tómende sımlardı normada uslap turiw ushın kishkene tiyek, yamasa shaytan tiyek jaylasadı.

II. Dáste bólegi

Sımlardı barmaq penen basıp shertiletuǵın bólegi dáste dep ataladı. Ol tiykarınan erik yamasa ǵoza aǵashınan islenedi hám girjektiń kesesine jalǵanadı. Girjektiń joqarı bóliminen dásteniń ústi menen kesege tiyip turǵan jerine shekem (4-5 santimetr qalǵansha) jalpaq, tegis grif jaylasadı. Sol griftiń ústinen girjek ásbabınıń tórt sımı kesip ótedi. Sımlar ústinde barmaqlar háreketlenip muzıkalı dawıs payda etiledi.

II.1. Birinshi eń jinishke tar "Mi" dep ataladı, ekinshi oktavanın "Mi" sesiniń

biyikligin bildiredi:

II.2. Ekinshi tar "Lya" dep ataladı, birinshi oktavanın

"Lya"

sesiniń biyikligin bildiredi:

II.3. Úshinshi (juwan) tar "Re" dep ataladı, birinshi oktavanın

"Re" sesiniń biyikligin bildiredi:

II.4. Tórtinshi (tómengi, eń juwan) tar "Sol" dep ataladı:

kishi oktavanın sol sesiniń biyikligin bildiredi.

III. Dáste hám kese jalǵanǵan bólim. Griftiń tamamlanǵan jerinen tap tiyekke shekemgi arnawlı aralıqta tartqısh háreketlenedi.

IV. Kese bólimi. Ol dóńgelek formada, gewek etip islengen.

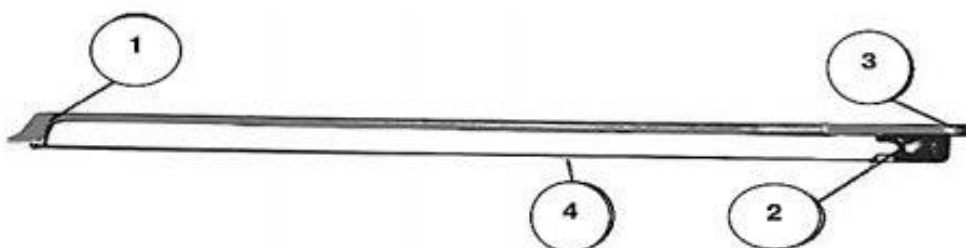
IV.1. Kese ústine balıq terisi qaplanadı.

IV.2. Teri ústinde tórt sımdı normada uslap turıw ushın "tiyek" jaylasqan bolıp,

onı dástege jaqın jerde jaylastıradı.

V. Keseniń tómengi bóliminde tórt sımdı uslap turıw ushın ilgekler jaylastırıladı.

V.1. Gırjekti ayaqta uslap turıw ushın - metal úskene biriktirilgen.

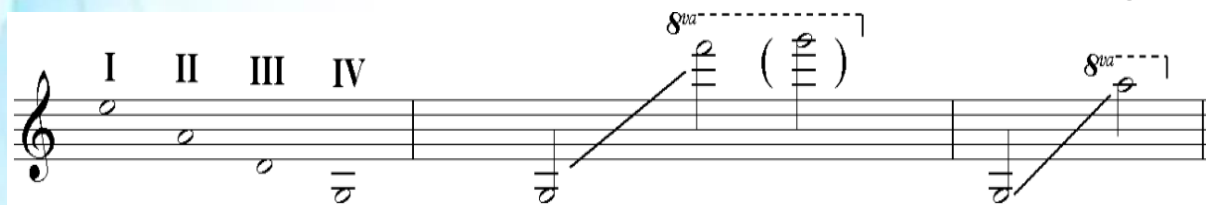
Tartqıştıń tiyqarǵı bólimi qattı aǵaştan tayarlanǵan bolıp, jinishke, uzınlıǵı 50 sm den 70 sm ge shekem bolǵan, ushı ilmek formasında tayarlanǵan qattı aǵash (1) tı quraydı. Aǵashtıń tómengi bólimi 5-7 santimetrge shekem oyılǵan bolıp, joqarǵı bólimine ildirgish tárepke tuwrılap qattı jelim yamasa júdá qattı aǵash (2) óniminen arnawlı úskene ornatıladı.

Bul úskene artqa-aldıǵa (ońǵa-shepke) qozǵaltıw ushın tartqıştı tómengi gewek bóliminen rezbalı metall (3) qurılma (mexanizm) jaylastırıladı. Tartqıştıń ushındaǵı yarım ilmek hám de sadaqtıń tómengi bólimindegi jelim úskenege attıń jalınan (quyrıǵınan) tayarlanǵan oram (4) jaylastırıladı. Bul tartqıştıń jalı esaplanıp, namanıń texnikalıq jaǵdayına qarap, tómengi metall úskenede tartılǵan hám bos halǵa keltiriledi. Hár 4-5 saatlıq shınıǵıwdan keyin tartqış jalın kanifol járdeminde aǵartıp turıw usınıs etiledi.

Sazı

Diapazonı

**Paydalanatuǵın
dawıs keńligi**

Ásbap tıń ataması	Sazlanı w1	Diapazonı		Transpozic iya
		Jazılı w1	Esitili wi	
Girjek	1tar - ekinshi oktava (mi) 2 tar - birinshi oktava (lya) 3 tar - birinshi oktava (re)	Kishi oktava "Sol"- 4 oktava "lya"	Jazılǵ a- nında y esitiledi	qılınbaydı

	4 tar - kishi oktava (sol)			
--	----------------------------------	--	--	--

Aytıp ótkenimizdey búgingi kúnde ózbek xalıq sazlarında tiykarınan girjek áspabında hár qıylı muzıka yaǵnıy ózbek muzıka miyras úlgileri hámde jáhán xalıqları hám kompozitorları shıǵarmaların tolıqlay atqarıw múmkinshiligi bar. Sol sebepli girjek sazın túrli atqarıwlarda hár túrli etip sazlaw múmkin.

Girjek Alt. Girjek alt ushin namalar alt giltinde jazıladı. Girjek alt tarlı tartqıshlı ásbaplar gruppasında nama (solo) atqarıp atırǵan waqıtta qosımsha akkord yamasa pedal dawısın atqaradı.

Girjek alt áspabınıń girjekten parqı dawısı sál juwanıraq hám kesesi úlkenirek bolıp keledi. Girjek alt pás hám orta registrdegi garmoniyanı orkestrdegi plektrli gruppası menen atqarsa, jaǵımlı ton payda etedi. Kópshilik jaǵdayda girjek qobız bas

hám kontrabas penen oktavada juplasadı. Eger akkord 4 yamasa 5 dawıstan ibarat bolsa, tiykarǵı nama girjek I, II de bas dawıları oktava juplıǵında girjek qobız bas hám kontrabasta, orta dawıslar girjek altta saqlanıwı kerek. Girjek alt penen girjek qobız baslar unison tıǵız shireli dawısqa iye. Bunda girjek qobız baslarınıń tembri basımıraq boladı. Girjek I,II, girjek alt hám girjek qobız baslardıń unisonı f(forte) de kúshli hám keskin, p(piano) de úylesimli hám muńlı esitiletuǵın quramalı tembr payda etedi.

Sazı

Diapazonı

Paydalanatuǵın

dawis keñligi

Ásbaptıń ataması	Sazlanıwı	Diapazonı		Transpoziciya
		Jazılıwı	Esitiliwi	
Girjek alt	1 tar - birinshi oktava (lya) 2 tar - birinshi oktava (re) 3 tar - kishi oktava (sol) 4 tar - kishi oktava (do)	Kishi oktava "do"- 3 oktava "lya"	Jazılǵa- nınday esitiledi	qılınbaydı

Girjek Qobız Bas. Girjek qobız bas ásbabı tarlı tarqıslı ásbaplar toparına kiredi. Ózbek xalıq sazların rawajlandırıw laboratoriyasında girjek qobız bastıń dárejesin saqlap qalıwǵa bir neshe márte háreketler qılınǵan. Girjek qobız bas qaraqalpaq xalqına tán ásbaplardıń biri desek qátelespegen bolamız.

Girjek qobız bas Ózbekstannıń ayırım aymaqlarında da keńnen tarqalǵan. Tarlı tarqıshlı ásbaplar shańaraǵın keńeytiw maqsetinde konstruktorlarımız (Ashot

Ivanovich Petrosiyans hám S. E. Didenko) qobız ásbabınıń xalıqshılıq dárejesin saqlap qalǵan halda girjek qobız bas ásbabın jarattı. Ózbek xalıq sazları orkestri tarlı tarqıshlı ásbaplar toparı simfoniyalıq tartqıshlı ásbaplar toparına kóp tárepleme uqsas esaplanadı. Girjek qobız bas ásbabınıń girjek hám girjek alt ásbaplarınan tek ǵana dawısı emes, kólemi jaǵınan da ádewir parq qıladı. Yaǵnıy kólemi úlkenirek, dawısı bolsa juwanıraq boladı. Bul ásbaptıń dawısı adam dawısına júdá uqsas bolıp esaplanadı. Girjek qobız bas ásbabı juwan shireli dawıs payda etedi.

keńligi

Ásbaptıń ataması	Sazlanıwı	Diapazonı		Transpoziciya
		Jazılıwı	Esitiliwi	
Girjek Qobız bas	1 tar - kishi oktava (lya) 2 tar - kishi oktava (re) 3 tar - úlken oktava (sol) 4 tar - úlken oktava (do)	Úlken oktava "do"- 3 oktava "re"	Jazılǵa- nınday esitiledi	qılınbaydı

Girjek Qobız Kontrabas. Girjek qobız kontrabas - tarlı tarqıshlı saz ásbaplar toparına kiretuǵın ásbap bolıp, eń tómengi dawısqa iye esaplanadı. Girjek qobız kontrabas ushın jazılǵan namalar bas giltinde jazıladı hám transpoziciya islenedi, yaǵnıy jazılǵanınan bir oktava tómén esitiledi. Girjek qobız kontrabas kólemi úlken bolǵanlıǵı sebepli jerge qoyıp shertiledi. Bul ásbaptı tik turıp atqarıwda shpil yaǵnıy astına qoyılǵan qazıq sıyaqlı metaldı atqarıwshı boyına maslap shertedi.

Girjek qobız kontrabas, girjek qobız bas, duwtar bas sıyaqlı ásbaplar menen birge orkestrde kúshli, iri, bekkem dawıs payda etedi. Joqarıdağı bul ásbaplar orkestrdiń fundamenti hám tiykargı toparlarınan biri esaplanadı. Óz ara oktava aralığında juplanıp kúshli ses beredi. Itibar bergenimizdey ásbaplardıń kólemi qansha úlken bolğan sayın dawısı da iri bolıp keledi.

Girjek qobız kontrabas transpoziciyalıq ásbap bolıp, jazılğanınan bir oktava tómen esitiledi:

1. Jazılıwı
2. Esitiliw

Sazı**Diapazonı****Paydalanatuğın**

dawis keńligi

Ásbaptıń ataması	Sazlanıwı	Diapazonı		Transpoziciya
		Jazılıwı	Esitiliwi	
Girjek	1 tar - kishi	Úlken	Kontroktava	Jazılǵanınan 1
Qobız	oktava (sol)	oktava	"mi"- 1 oktava	oktava pás
kontrobas	2 tar - kishi	"mi"- 2	"lya"	esitiledi
	oktava (re)	oktava "lya"		
	3 tar - úlken			
	oktava (lya)			
	4 tar - úlken			
	oktava (mi)			

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Gúlmariyam K. et al. MÁDENIYAT TARAWINIŇ RAWAJLANIINDA BALALAR MUZIKA MEKTEBINIŇ TUTQAN ORNI //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2024. – Т. 47. – №. 5. – С. 96-101.
2. Gúlxumar D., Gúlmariyam K. BAQSISHILIQ ÓNERINIŇ RAWAJLANIWI HÁM DÁSLEPKI BAQSISHILIQ MEKTEPLERI. – 2024.
3. Gulmaryam K., Ğaziynexan D. SHOMANAY RAYONI JUMABAY JIRAW BAZAROV ATINDAǴI 13-SANLI BALALAR MUZIKA HÁM KÓRKEM ÓNER MEKTEBI //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2024. – Т. 47. – №. 6. – С. 75-78.
4. Niyazbaeva A., Kamalova G. ÓZBEKISTON XALQ BAXSHISI QALLIEV TENELBAY GENJEBAEVICH IJODI //Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2023. – Т. 2. – №. 7. – С. 22-24.

5. Gulxumar D., Gulmaryam K. BASHEROV DYNASTY //World scientific research journal. – 2023. – Т. 22. – №. 2. – С. 26-31.
6. Dauletyarova G., Kamalova G. A LOOK AT THE WORK OF TEACHER POLATBAY QURBANAZAROV //Modern Science and Research. – 2024. – Т. 3. – №. 1. – С. 283-288.
7. Segizbaeva G., Kamalova G. J. CHARSEMOVTIŇ DÓRETIWSHILIGINDE SAHNA HÁM KINO MUZIKASI //Modern Science and Research. – 2024. – Т. 3. – №. 1. – С. 289-294.
8. Gúlmaryam K. et al. MÁDENIYAT TARAWINIŇ RAWAJLANIINDA BALALAR MUZIKA MEKTEBINIŇ TUTQAN ORNI //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2024. – Т. 47. – №. 5. – С. 96-101.